

ЗАМАҲШАРИЙНИНГ ИЛМИЙ- ФАЛСАФИЙ ҚАРАШЛАРИ

Айтбаев Мансурбек Юсупович

*Тошкент давлат аграр университети**Гуманитар фанлар ва ҳуқуқ кафедраси доценти, ф.д. (PhD)*

Аннотация. Мақолада заминимиздан етишиб чиқган буюк алломаларимиздан Маҳмуд Замаҳшарийнинг ибратли ҳаёти ва илмий фаолияти, муҳим кашфиётлари, ҳаёт йўли ва диний-фалсафий мероси, илмий фалсафий қарашлари кенг ёритилиб берилган.

Калит сўзлар. Тафсир, ҳадис, наҳв, луғат, фахрия, марсия, назмий

Жаҳонда нафақат Ғарб балки Шарқ мутафаккирлари фалсафий-ахлоқий меросини ҳар томонлама тадқиқ қилиш нафақат замонавий таббий-илмий парадигмалар балки тарбия назариясининг ғоявий-методологик асоси эканлиги эътироф этилмоқда. Айниқса, заминимиздан етишиб чиқган буюк алломаларимизнинг ибратли ҳаёти ва илмий фаолияти, муҳим кашфиётлари бугун ҳам жаҳон аҳлини ҳайратга солмоқда. Хусусан, Маҳмуд аз –Замаҳшарийнинг ислом маданияти ва фалсафасини ривожлантиришдаги ўрни ҳам беқиёсдир. Алломанинг жаҳон фани ва маданиятига кўшган ҳиссасини маънавий жасорат деб таърифласак хато қилмаган бўламиз. Айни шу маънода, алломанинг диний-фалсафий меросини ўрганиш чуқур билимли, мустақил фикрлайдиган баркамол авлодни тарбиялашда долзарб аҳамият касб этади.

Дунёнинг бир қатор илмий тадқиқот институтлари ва марказларида Маҳмуд аз-Замаҳшарий фалсафий-ахлоқий қарашларининг қиёсий таҳлили асосида унинг замонавий шахс тарбиясидаги аҳамиятини очиб бериш, тафсир, ҳадис, наҳв, луғат, илм-ул-баён, очиб бериш, Куръони карим сура ва оятлари, ҳадислар маъносини ўрганишнинг ижтимоий муносабатларда мураса маданиятига амал қилиш учун заруратини асослаш бўйича илмий тадқиқот ишлари нафақат шарқ, балки ғарб, хусусан, европалик шарқшунос Броккельман, Бенцинг, Гибб, Голдциер, Нельдеке, Райт кабилар, И.Ю.Крачковский, Б.З.Холидов, А.Б.Холидов, В.М.Белкин, В.В.Бартольд, А.К.Боровков, А.Кримский каби олимлар томонидан олиб борилмоқда.

Ўзбекистонда Шарқ мутафаккирларининг олам ва одам, таълим ва тарбия, иймон ва эътиқод, оила ва никоҳ, шахс маънавияти, давлат ва жамият бошқарувига оид қарашларини тадқиқ этиш, уларнинг замон руҳига мос ғояларидан фойдаланишга алоҳида эътибор қаратилмоқда. Шунингдек, “ислом оламининг мутафаккирлари асарларини, уларнинг бутун жаҳон цивилизацияси ривожига кўшган бебаҳо ҳиссасини чуқур ўрганиш, теран англаш ва кенг оммалаштириш”² авлодлараро

² Ш.Мирзиёев. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. – Тошкент: “Ўзбекистон”, 2017. – Б.35.

ворисийликни таъминлаш воситаси сифатида амал қилмоқда. Зеро, “Ислом дини бизни эзгулик билан тинчликка, асл инсоний фазилатларни асраб-авайлашга даъват этади. Марказий Осиё уйғониш даврининг кўплаб ёрқин намояндаларининг ислом ва жаҳон цивилизациясига кўшган бебаҳо ҳиссаси”³ ни ўрганиш ҳозирги кунда диний ва дунёвий билимлар мутаносиблигини таъминлаш, дунёвий тафаккурни шакллантиришда муҳим аҳамият касб этмоқда.

Ўзбекистон Республикасининг 1998 йил 1 майдаги “Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида”ги 618-И-сон, 2016 йил 14 сентябрдаги “Ёшларга оид давлат сиёсати тўғрисида”ги ЎРҚ-406-сон қонунлари, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 23 июндаги “Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузурида Ўзбекистон Ислом цивилизацияси марказини ташкил этиш чоратадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-3080-сон Қарори, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги ПФ-4947-сон Фармони ҳамда мавзуга доир бошқа меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларда белгиланган вазифаларни бажаришда мазкур тадқиқот муайян даражада хизмат қилади.

Буюк аждодларимиз инсон маънавий-ахлоқий камолати масаласини илм билан боғлашган. Бу ўзининг теран маъноси ва мантиқий асосига эга. Ҳақиқатан ҳам, борлиқ сир-асрорларидан бохабар бўлмасдан туриб, ақл имкониятларидан самарали фойдаланмасдан, етук инсон мартабасига эришиб бўлмайди. Ана шунинг учун ҳам илм аҳли барча даврларда таълим- тарбиянинг моҳияти, зарурати, кадр-қиммати, уни амалга ошириш усул ва воситалари, ундан кутилган мақсад масалаларини тадқиқ этишга катта эътибор қаратишган. Хусусан, буни биз Уйғониш даври мутафаккирлари ижодида кўришимиз мумкин. Мазкур тадқиқотда шу давр Марказий Осиё олимлари, файласуфларининг ичида ўз ўринига эга бўлган Маҳмуд аз -Замахшарийнинг фалсафий-ахлоқий қарашлар ривожига кўшган ҳиссаи, уни ўрганишнинг илмий-амалий аҳамиятини асослашга ҳаракат қиламиз. Маълумки, Яқин ва Ўрта Шарқда IX асрдан бошлаб, бир неча аср давом этган маданий юксалиш “Шарқ халқлари Ренессанси”, “Мусулмон Ренессанси” каби номлар билан тилга олинади. Ғарбда эса бундай давр XV-XVI асрларга тўғри келади ва маълум маънода Шарқ Ренессансининг давоми сифатида юзага чиқади.

Дунё тафаккур оламида ирфоний-фалсафий из қолдирган ету аллома Замахшарий (1075 йил 19 мартда) Хоразмнинг Измиқшир қишлоғида таваллуд топган. Бу зотнинг тўлиқ исми Абул Қосим ибн Умар аз-Замахшарийдир.

Алломанинг отаси Умар ибн Аҳмад масжидда имомлик қилган, онаси тақводор ва диндор аёллардан бўлган. Унинг араб грамматикасига бағишланган “Ал Муфассал” китоби ўзининг даражасига кўра араб олими Сибаввахнинг китобидан кейин туради. Ҳаётлигидаёқ уни “Бутун олимларнинг устоди”, “Бутун араблар ва

³ Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёвнинг БМТ Бош Ассамблеясининг 72-сессиясида сўзлаган нутқи. “Халқ сўзи”. 2017 йил, 20 сентябрь.

ажамнинг (араб бўлмаганлар) устоди”, “Жоруллоҳ-Оллоҳнинг кўшниси”, “Хоразмнинг шарафи” ва бошқа тахаллус, мулаққаблар билан улуғлашган.

Бошланғич таълимни ўз қишлоғида олган Маҳмуд кейинчалик Гурганч ва Бухоро мадрасаларида таҳсилни давом қилдирган. Мадрасани тугатганидан сўнг мустақил мутолаа билан шуғулланди. У ўқиши давомида Абумузар ибн Жарир Заббий Исфохоний, Носир Ҳосирий, Абусаъд Законий, Абулхаттоб ибн Абулбатир сингари ўз замонасининг машҳур олимлари билан яқин мулоқотда бўлди ва улардан таълим олди.⁴

Ватанимиздан етишиб чиққан буюк қомусий олимлар табиий-илмий фанлар билан бир қаторда ижтимоий гуманитар билимлар соҳасида ҳам ката муваффақиятга эришадилар. Форобий, Замахшарий, Азизиддин Насафий,, Наршахий, Юсуф Хос Хожиб, маҳмуд Қошғарий, Лутфий, Сакокий, Навоий, Бобур шулар жумласидандир.⁵

Маҳмуд Замахшарий ҳаттотликни пухта ўзлаштириб олиб одамларга китоблар кўчириб бериб тирикчилик қилган. Бунга эса ёшлигида варрак учуриб томдан йиқилиб тушиб бир оёғини синдириб олгани бир жойда ўтириб ишлашга мажбур қилганидан ҳам билса бўлади. Илмга ташналигидан доимо изланишда бўлган. У ўзининг ногиронлигига қарамай илм излаб Исфохон, Хуросон, Боғдод, Ҳижозда, икки марта Маккада сафарда бўлган. Бир неча йил Ироқ ва Арабистон ярим оролида яшаб, йирик тилшунос олим сифатида “Асос ул-балоға” (“Чечанлик пойдевори”), “Алфоик фи ғарибил-ҳадис”), (“Ҳадисдаги нотаниш сўзларни ўзлаштирувчи”) каби ажойиб асарлар яратиб араб тилшунослик фанининг ривожига муносиб ҳисса қўшди.⁶

Аллома “Тўғри ва ҳақ йўлдан юрган кишининг юриши арслон юришидан кўра ҳам маҳобатлироқ (ҳайбатлироқ)дир. Пасткаш кимсанинг ўз насл-насабини мактаб, у билан фахрланиши, чанқоқ кишининг сув шуъласи (сароби)ни кўриб алдангани кабидир” дейиши ўз даврининг стереотипларини ёриб чиқди.⁷ Зеро, динда ҳам насл-насаб билан мактаниш қораланади.

Бу зотининг бошқарув ва раҳбаршунослик фалсафасига оид қарашлари жумладан, “Ҳақиқат ва адолат билан тўғри сиёсат юргизмаган ҳар бир раҳбар ва бошлиқ қаттиқ азоб-уқубат ва балога гирифтор бўлур” каби фикрлари замонасидаги амалдорлар учун танбеҳ ва насиҳат ўлароқ қабул қилинган.⁸

Замахшарий ўзининг “Ал-жилоб валамкина валмией” ёки “Китобу асмо ил-адвия вал-жибол”, (“Тоғ, манзил ва сувлар” ёки “Дори-дармон ва тоғларни исмлари китоби”) каби топономик асарларини яратди. Унинг “Муқаддамат ул-араб”, (“Адабиёт муқаддимаси”), “Ал-мустақсо фи амсол ил араб”, (“Араб мақолаларини

⁴ Д.Бобожонов, М.Абдурасулов “Абадият фарзандлари” - Хоразм: “Хоразм Маъмун академияси нашриёти”, 2009. –Б 8.

⁵ Ш. Хаитов. Муроса ва Ўзбекистон фалсафаси тарихига кириш. - Т.: Фалсафа ва ҳуқуқ институти. 2010 й. –Б. 262.

⁶ Д.Бобожонов, М.Абдурасулов “Абадият фарзандлари” - Хоразм: “Хоразм Маъмун академияси нашриёти”, 2009. –Б 9.

⁷ Маҳмуд аз-Замахшарий “Нозик иборалар” У. Уватов таржимаси //ЎзАС, 1996 йил 44-сон.

⁸ Ўша манба.

нихоясига етказувчи”), “Навобиг ул-калим”, (“Ҳикматли сўзлар”, “Мақомат аз Замахшарий” (“Замахшарий мақомлари”), “Атвоқ уз-захаб фил маъвоъиз вал-хутаб” (“Ўғит ва насихатларнинг олтин мунчоқлари”) асари билан фалсафа ва адабиётшунослик фанини ривожлантирди. Айниқса, унинг кейинги асари бадиий насрнинг юксак намуналари ҳисобланади. Замахшарийнинг арабча девони ҳам бўлиб, лирик, фалсафий шеърлар қасида, фахрия, марсия ва назмий мактублардан иборат.

Замахшарий замондоши Абусамад Муҳаммад Саъоний (1179-1229), араб тарихчиси Ёкут Хамавий (1179-1229), мисрлик Жалоладдин Кифтий (1167-1248)лар унинг тенги йўқ олим ва ўз замон адибларнинг имоми (пешвоси) бўлганлигини таъкидлайдилар. Замахшарий замонасидаги бошқарув соҳасида фаолият кўрсатаётган Хоразмшоҳ Отсизга бағишлаб қасидалар ёзган.

Замахшарий умри давомида араб тили, адабиёт, тарих, география, фалсафа ва бошқа фанларга доир 80 дан ортиқ асарлар ёзиб қолдирган бўлса-да, бизгача фақат 50 таси етиб келган. Замахшарийнинг “Девон ур-расоил” (“Рисолалар тўплами”), “Девону хутаб” (“Хутбалар тўплами”), “Девон ут-тамсил” (“Матал ва мақоллар тўплами”), “Девону таслият из-Зарип”, “Девону рисолат ил-асрор”, “Девону рисолат ин-носиха”, “Девону савоир ил-амсол”, “Девону рисолат ил - масъала” ва бошқа асарларининг номларинигина биламиз. Унинг бизгача етиб келган бадиий асарларидан бири “Девон аз-Замахшарий” бўлиб ушбу девоннинг нодир қўлёзма нусхаси Миср кутубхонасида сақланади. Замахшарийнинг Қуръони Карим тафсирига оид “Ал-Кашшоф” асари мусулмон оламида айниқса машҳурдир. Қоҳирадаги дунёга донғи кетган “Ал-Азҳар” диний университетида талабалар Қуръонни “Ал-Кашшоф” асари орқали ўрганадилар. Мусулмон дунёси уламолари Замахшарийнинг “Ал-Кашшоф” асарини “Қуръонни очқичи” деб таърифлашади ва агарда ушбу асар бўлмаганида Қуроннинг жуда кўп сирлари очилмаган бўларди деб таърифлашади.⁹

Замахшарий нафақат ўзининг илмий-фалсафий асарлари, бадиий ижоди билан олим ва шоир сифатида, балки етук дин уламоси сифатида бутун ислом дунёсида шуҳрат қозонди.

Маҳмуд аз -Замахшарийнинг ажойиб фалсафий ва рационалистик қарашлари, унинг фалсафанинг азалий муаммолари ҳақидаги аниқ мулоҳазалари, ҳайратланарли талқинлари ва классик саволларга қутилмаган жавоблари кўпчилик файласуф олимларни ҳалигача ҳайратда қолдиради. Алломанинг ижодий мероси бизга тўлиқ етиб келмаганига қарамай, шу вақтгача сақланиб қолган барча асарлари фалсафа тарихи соҳаси учун бугунги кунда ҳам ўз долзарблигини йўқотмаган. Маҳмуд аз -Замахшарийнинг номи бутун фалсафий ўрта аср тафаккур тарихидаги инқилобий ўзгаришларни ҳосил қилган десак янглишмаган бўламиз. Чунки у киши ислом фалсафаси тарихида биринчи марта метафизика, ахлоқ ва мантиқ муаммоларини ўзига хос жиҳатларини ёритиб берган. Шу боисдан ҳам Маҳмуд аз -Замахшарийнинг

⁹ Д.Бобононов, М.Абдурашулов “Абадият фарзандлари” - Хоразм: “Хоразм Маъмур академияси нашриёти”, 2009. –Б 9.

фалсафий ахлоқий қарашларини мусулмон Шарқи маънавий маданияти ривожига кўшган ҳиссасини юқори эътиборсиз қолдириб бўлмайди, чунки унинг ғоялари ҳар бир нафақат миллий-диний фалсафа оқимлар балки умуман жаҳон фалсафасини ўрганишда ҳам долзарб аҳамият касб этади.

Дарвоқе, буюк мутафаккир бобомиз Ҳазрат Миралишер Навоий “Сабъаи сайёр” (“Етти сайёҳ”) достонининг устози Абдурахмон Жомий таърифига бағишланган бобида Замахшарийни эслаб ўтади:

Арабиятда дарс анинг вирди.

Ибни Ҳожиб камина шогирди.

Ибни Ҳожиб демайки, Жоруллоҳ,

Онча тафсир ишинда йўқ огоҳ.¹⁰

Арабчадан дарс бериш унинг доимий иши, ибни Ҳожиб унинг камтарин шогирди, ибни Ҳожибгина эмас, ҳатто Жоруллоҳ ҳам араб грамматикасида унга тенглаша олмайди,-деган.

Олим оила ташвишлари ижодга ҳалақит беради, деб дунёдан тоқ ўтган, аммо кўплаб шогирдлари ва асарларини ўз фарзандларидек билган. Замахшарий 1144 йилда 69 ёшида Хоразмда вафот қилди. 1333 йилда Хоразмни зиёрат қилган араб сайёҳи Ибн Батута (1304-1377) Замахшарийнинг макбарасини Кўҳна Урганч яқинида кўрганини ва унинг устига қубба ўрнатилганини ёзиб қолдирган.

Мухтасар қилиб айтганда, Замахшарий илмий-фалсафий қарашларини ва умуман ижодини ўрганишда ҳамда ўзбек тилига таржима қилишда профессор А. Рустамов ҳамда шарқшунос У.Уватовларнинг хизматлари каттадир.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Ш.Мирзиёев. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. – Тошкент: “Ўзбекистон”, 2017. – Б.35.
2. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёвнинг БМТ Бош Ассамблеясининг 72-сессиясида сўзлаган нутқи. “Халқ сўзи”. 2017 йил, 20 сентябрь.
3. Д.Бобожонов, М.Абдурасулов “Абадият фарзандлари” - Хоразм: “Хоразм Маъмун академияси нашриёти”, 2009. –Б 8.
4. Ш. Хаитов. Мурса ва Ўзбекистон фалсафаси тарихига кириш. - Т.: Фалсафа ва ҳуқуқ институти. 2010 й. –Б. 262.
5. Д.Бобожонов, М.Абдурасулов “Абадият фарзандлари” - Хоразм: “Хоразм Маъмун академияси нашриёти”, 2009. –Б 9.
6. Маҳмуд аз-Замахшарий “Нозик иборалар” У. Уватов таржимаси //ЎзАС, 1996 йил 44-сон.

¹⁰ Алишер Навоий. МУКАММАЛ АСАРЛАР Тўплами. Ўнинчи том. ХАМСА. Сабъаи сайёр. – Т.: “фан” нашриёти, 1992 йил. –Б.35.

7. Махмуд аз-Замаҳшарий “Нозик иборалар” У. Уватов таржимаси //ЎзАС, 1996 йил 44-сон.
8. Д.Бобожонов, М.Абдурасулов “Абадият фарзандлари” - Хоразм: “Хоразм Маъмун академияси нашриёти”, 2009. –Б 9.
9. Алишер Навоий. МУКАММАЛ АСАРЛАР ТЎПЛАМИ. Ҷинчи том. ХАМСА. Сабъаи сайёр. – Т.: “фан” нашриёти, 1992 йил. –Б.35.